

KÜLTÜR SÜREKLİLİĞİ BAĞLAMINDA ŞAMAN EFSANELERİ

SHAMAN LEGENDS IN THE CONTEXT OF CULTURAL CONTINUITY

Prof. Dr. Fuzuli BAYAT

Azerbaycan Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü Bölüm Başkanı, Azerbaycan
ORCID ID: 0000-0002-0811-5852

Cite As Bayat, F. (2021). "Kültür Sürekliliği Bağlamında Şaman Efsaneleri", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:6, Issue:30; pp:1448-1459

ÖZET

Şaman kültürünün, dünya görüşünün, yaşamının ve inanç esaslarının iki temel kaynağından biri alkış-dualar (ilahiler), diğeri de efsanelerdir. Şamanik yaşamın bütün evrelerini canlandıran şaman efsaneleri yeterli derecede derlenip yayımlanmadığı gibi, az araştırılan konulardan da biridir. Hem memorat hem hikâye hem mit özelliği taşıyan şaman efsaneleri bu özellikleri ile genel anlamda efsane türünden farklılık gösterir. İlk önce, etnik ve bölgesel özellikli tüm şaman efsanelerinin baş kahramanının şamanın olduğunu vurgulamak lazımdır. Efsanelerin baş kahramanı olan şamanlar bir taraftan gök ve yeraltı dünyası sakinleriyle, kötü ruhlarla iletişim kurmakla hastaları iyileştiren, ulusun refahını koruyan, toplumsal barışı sağlayan olumlu bir tip gibi karşımıza çıkar. Diğer taraftan kendi soydaşlarına zarar veren, diğer şamanları amansızlıkla öldüren, kızdırdıklarında insanlara ve hayvanlara hastalık musallat eden olumsuz bir anti-kahramandır. Bu da onların gerçek şahıslar olduğu konusunda toplumun kanaatiyle üst üste düşer. Efsanelerde şamanın bir kahraman olarak oluşmasında Altaylı Türk kavimlerinin ve Yakutların halk kahramanları hakkındaki mitleri prototip rolünü oynamıştır.

Bu yazının araştırma konusu, şamanın zihinsel yapısından şamanist dünya görüşe kadar her şeyin yer aldığı şaman efsaneleridir ve efsanelerin birleştiği tek nokta şamanların doğaüstü yeteneklere sahip mitolojik bir kahraman olarak tasarlanmasıdır. O nedenle hem anlatıcı hem de dinleyici tarihi bir kişiliğe sahip şamanın olağanüstü yeteneklerine inanmaktadır. Konusu bakımından çeşitlilik gösteren şaman efsanelerinde şamanlığın ortaya çıkması, ilk şaman, ölüp-dirilme ve şaman mucizeleri, hastaları sağaltma vb. geniş yayılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şaman efsaneleri, Mitler, Memoratlar, İlk şaman, Şamanlığın kökeni, Şaman mucizeleri.

ABSTRACT

One of the two main sources of shaman culture, worldview, life and belief principles is applause-prayers (hymns), and the other is legends. Whether the shaman legends that portray all phases of shamanic life are adequately compiled or not, is one of the less researched subjects. Shaman legends, which have the characteristics of both memorate, story and myth, differ from the type of legend in general with these features. First of all, the hero of ethnic and regional shaman legends is the shaman himself. Shamans, who are the heroes of these legends, appear as a positive type who heals the sick, protects the welfare of the nation, and ensures social peace by communicating with the inhabitants of the heavens and the underworld, and evil spirits. On the other hand, he is a negative anti-hero who harms his own kin, kills other shamans without mercy, and inflicts sickness on humans and animals when angered. This overlaps with the opinion of the society that they are real persons. In the formation of the shaman as a hero in the legends, the myths of the Altai Turkish tribes and Yakuts about the folk heroes played the role of prototype.

The research subject of this article is shaman legends, which include everything from the shaman's mental structure to the shamanistic worldview, and the only point where the legends converge is that shamans are designed as mythological heroes with supernatural abilities. For this reason, both the narrator and the listener believe in the extraordinary abilities of the shaman, who has a historical personality. The origin of shamanism, the first shaman, the death-resurrection and shaman miracles, healing the sick, etc. widely spread.

Key Words: Shamanic legends, Myths, Momerats, First shaman, Origin of shamanism, Shamanic miracles.

1. GİRİŞ

Genelde Sibiryaya ve somut olarak da Türk şamanlığı hakkında yazılan minlerle kitap ve makedeler şamanlığı bütünüyle ele almakla onun tüm taraflarını araştırma konusu yapmıştır. Geleneksel şamanlıkla beraber neo-şamanlık da her taraflı incelemeye tabii tutulmuştur. Bu kadar fazla araştırma ve incelemeye rağmen hâlen de hallini bekleyen bazı problemlerle karşılaşmak mümkündür. Bunlar az veya yeterince araştırma konusu olmayan mevzulardır. Az araştırılan konulardan biri de şaman efsane ve memoratları, onların ritüel bağlamı ve şaman kültürünün yaşatılmasındaki işlevidir. Bunun başlıca sebebi Sibiryaya Türk ve gayri-Türk şamanik efsane ve memoratlarının, mitlerinin, ilahilerinin tam külliyyatının yayınlanmamasıdır. Derleme işi XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın evrelerinden başlasa da, bugüne kadar şaman mitleri, efsaneleri tam derlenmemiş, tasnif edilmemiş, motif-indexi çıkarılmamıştır. Derlenenler de Çarlık Rusyası döneminde ve Sovyetler zamanında orijinal dilde değil, Rusça yayımlanmıştır. Hem de efsanelerin yayımlanmasındaki maksat ateistik propaganda malzemesi oluşturmaktır. Diğer bir sebep de şaman mit ve efsanelerinin derlenmesine siyasi rejimlerin izin vermemesi ve en iyi hâlde bu işe sıcak bakmamasıdır. Buna rağmen günümüz "şamanologları"nın (Åke Hulkrantz) şaman folkloruna artan ilgisi gözlemlenmektedir.

Şaman efsaneleri ve alkış-duaları (ilahileri) şaman dünya görüşünü, inanç dünyasını öğrenmeğin, şamanlığı anlamağın temel vasıtasıdır. Nitekim etnografik, ikonografik, antropolojik, neyrolojik malzemelerin, şaman mit, efsane ve memoratları, şaman ilahileri ile desteklenmedikçe tam verimli olması imkansızdır. Şaman efsanelerinin araştırılması Avrupasentrizmin ve kısmen de Rus etnografisinin genel bir Sibirya şaman profili çizmeğe yönelik bir algıyla başlamıştır. Aslında bu tip araştırmalar ayrı ayrı etnik grupların ve/veya bölgelerin özelliklerini yok saymakta, milli özünü ifade şeklini, kültür özelliğini hesaba katmamaktadır. Derleyici-toplayıcı kültür taşıyıcıları ile konar-göçer yaşam sürdüren toplumların şaman algısı, şamanik yaşam tarzı farklıdır. Sibirya etnik gruplarının, halklarının farklı dini mensubiyetleri de eski şamanist yaşam kalıntılarını etkilemekte, şamanın işlevlerini yönlendirmektedir. Genelleme bu özgünlüğü yok saymağa eşdeğerdir. Sibirya Türklerinin şaman efsanelerinin araştırılması motiflerin repertuvarının tanımını ve ayrıca coğrafi dağılımlarının sınırlarını inşa etmeğe olanak tanır. Çünkü şamanlık, etnik ve bölgesel düzeyde mevcuttur ki bu da genel şaman fenomeolojisinin zenginliğidir. Bu yazıdan maksat Sibirya veya Orta Asya Türk şamanlığının diğer şaman türlerinden farklı taraflarını göstermek değil, milli bilinç mekanizmasının nasıl çalıştığını ortaya koymaktır.

Şaman efsanelerinden şamanın kozmik seyahat yapmak için esrime teknikinden yararlanabilen tek kişi olduğunu öğreniyoruz. Efsanelere göre şamanlar şifacı, rahip, aktör ve hikâye anlatıcısı, arabulucu ve büyücü rollerini üstlenmiş kişilerdir. Şaman faaliyetini genelde tedavi etme efsaneleri oluşturur ki şaman belli bir birikimle şifa verebilen otaçılardan farklıdır. O esrimeye geçir, ancak bir medyundan farklı olarak kendini kontrol edebilir. O gelecekte haber verir, ancak bir falcı değildir. Sovyet dönemi şaman efsaneleri onların kritik durumlarda lider ve isyanı yöneten biri olduğunu ortaya koyar. Özetle, şaman efsaneleri şamanın kim olduğunu, şamanlığın temel felsefesini ortaya çıkaran önemli kaynaktır.

2. EFSANE KONTEKSTİNDE ŞAMAN ANLATILARININ ÖZELLİKLERİ

Şaman dünya görüşünün, şaman ritüellerinin, şamanik inancın öğrenilmesinin temel iki kaynağından birinin dua-alkış formunda olan şaman ilahileri, diğerinin de şaman efsaneleri olduğunu yukarıda söylemiştik. Tam anlamı ile şaman efsanelerine şaman memoratları da demek mümkündür. Ancak daha eski şamanlar hakkında anlatılanlar, şaman mucizeleri, şaman savaşlarını hikâye eden metinler memorat özelliğini kaybettiklerinden zamanla efsaneye dönüşmüştür. Bazen bu anlatılar şaman mitleri olarak da öğrenilir. O hâlde genel itibarıyla şaman anlatılarının tür ilişkileri net olmaktan uzaktır. Nitekim şamanik mitler vardır ve geçmişin efsanevi şamanlarıyla ilgili gelenekler ve şamanik erginlenmelerin tarihleri ve şamanlar arasındaki savaşları, şamanik yolculukları, şamanın ilizüyon gösterilerini, şaman mucizelerini, en esas da şaman olma sürecini anlatan metinlerdir. Örneğin ilk şamanın doğuşu, şaman soyunun ilk atanın ruhunu taşıması gibi olgular nesilden nesile aktarılan bir mit hâline gelmiştir. Çünkü mitler, bir şeyin nasıl veya neden meydana geldiğine dair söylenen hikâyelerdir.

Araştırmacılar disiplin farklılıklarına göre bu anlatıları hikâyeler, mitler, örf ve adetler, jenolojik veya tarihsel gelenekler, mini-tarihler veya benzerleri olarak ele alırlar. Eski Türkçede de efsane türü ile bağlı tek bir terim yoktur. Bunu efsanenin “sab”, “saw”, “kep” ve “irtegi” kelimeleriyle ifade edildiği de kanıtıyor. Sibirya Türk halklarının şaman metinlerini derleyenlerin büyük çoğunluğu şaman efsane ve hikâyeleri demeye üstünlük verirler. Mesela, Yakut Türklerinin şaman metinlerini ilk derleyenlerden biri olan G. Ksenofontov bunları şamanlar hakkında efsane ve hikâyeler adlandırmıştır ki bugüne kadar bu yayın şaman efsanelerinin yer aldığı en kapsamlı derleme kitabıdır (Ксенофонтов, 1928). Genelde Sibirya Türk halklarının – Yakutların, Hakasların, Teleütlerin, Telengitlerin, Şorların, Tuvalıların, Selkupların ve diğerlerinin şaman efsanelerini derleyenler (Ксенофонтов, 1930; Ксенофонтов, 1929; Friedrich and Buddruss, 1987; Кузнецова-Ярилова, 1909: 141-144; Дамеев, 1927: 69-70; Батъянова, 1995; Яданова, 2006: 95; Дыренкова, 1940: 270-271, 290-293, 326-327; Кенин-Лопсан, 1987; Прокофьева, 1981: 42-68), onları araştırma ve derleme kitaplarında yayımlamışlardır. “*Bu anlatıların tanımlayıcı özellikleri onların durumlarıdır; geleneğin taşıyıcıları onları gerçek anlatılar olarak görür ve bu anlatıların merkezi figürü de şamandır. Şaman efsanelerinin özel bir yayını nadir görülen bir durumdur. Temel olarak, şaman metinleri, folklor derlemeleri, seyahat açıklamaları, keşif gezileri raporları, etnografik eserlerin özetlenmesi ve yerel dillerin gramerleri dahil olmak üzere XIX-XX. yüzyılın sayısız baskısına dağılmıştır*” (Дувакин, 2011: 179). Nihayet, Sibirya Türk halklarının şaman efsane ve memoratları çeşitli kaynaklardan bir araya getirilerek Türkiye Türkçesinde 235 efsane hâlinde yayımlanmıştır (Bayat, 2019). Tüm bunlar şaman folklorunda anlatı türünü efsane adlandıрмаğa olanak tanır.

Şaman dünya görüşünün kaynağı olan dua-alkışlar da derlenmesine ve de bazı açılardan araştırılmasına rağmen geniş aspektden incelenmemiştir. Özellikle Batılı bilim adamları “şiiir ilk el biçimleri” olarak nitelendirdikleri ve şamanın kamlık seansında irticalen söylediği şiiiri araştırmaya çalışmışlardır (Meuli,

1975). Ancak şaman efsaneleri şaman ilahileri kadar geniş kapsamlı bir araştırma konusu olmamıştır. Araştırmalarda şaman anlatılarının tür özelliği ne yazık ki şimdiye kadar netlik kazanmamıştır.

Buna bakmaksızın Batılı bilim adamları efsane kavramıyla beraber diğer kavramlardan da yararlanmışlardır. Amerika, Afrika, Asya şamanlığı üzerinde araştırmalar yapan A. Hultkrantz bu folklorik ürünler arasında her hangi bir ayırım yapmadan onları masal (tales), mit (myths), efsane (legend), hikâye (story) terimleri ile betimler. Hatta o makalesinin başlığını da “Mitlerde ve Masalarda Şaman” adlandırır ve şöyle der: “*Bu makale, şamanlar etrafında oluşturulan iki farklı türde halk hikâyesine işaret etmektedir. Şamanizmin basit avcı halklar arasında gerçekleştiği yerde, şamandan yetenekli ve ayırt edici bir birey olarak söz edilmesi muhtemeldir ve belki de ölümünden sonra daha gizemli olduğu düşünülecektir. Ancak, kural olarak, yine de bir insan olarak kabul edilir. Bununla birlikte, Kuzey Sibirya'nın göçebeleri arasında şaman daha karmaşık bir toplumun parçasıdır; öldükten sonra düzenli bir kültün nesnesi olabilir ve anlatılan hikâyeler onu ilahi bir kahraman yapacaktır. Masallar böylece mit hâline gelir ve şamanlar tanrılara dönüşür*” (Hultkrantz, 2007: 53). Rus ve Türkoşlu araştırmacılar bunlara şaman efsaneleri, bazen de şaman mitleri demektedirler.

Şaman efsaneleri şaman ritüelinin folklorik dilde taktimidir. Nitekim bu efsanelerin baş kahramanı kültün icraatçısı olan şamandır, şamanik dünya görüşü şekillendiren ve şaman merasimlerini gerçekleştiren şahıstır. Öteki dünyaya seyahati, kötü ruhlarla savaşı, mucizeler göstermesi, semavi varlıklarla, yeraltı dünyası ruhlarıyla iletişim kurması, doğaüstü yeteneklere sahip olması, ruhu çalınıp öteki âleme götürülen insanın ruhunu geri getirmesi, dolayısıyla ölüyü diriltmesi, kendisi de ölüp yeniden dirilmesiyle şaman, mitolojik yapıları bir kahramandır. Aynı zamanda hastaları iyileştirmesi, tüm ulusların barışını korumak için çaba göstermesi, olumlu (gök ve yeraltı dünyası sakinleriyle, kötü ruhlarla iletişim kurmakla hastaları iyileştirmek, ulusun refahını korumak, toplumsal barışı sağlamak) ve olumsuz nitelikleri (kendi soydaşlarına zarar veren, diğer şamanları amansızca öldüren, kızdırıldıklarında insanlara ve hayvanlara hastalık musallat eden, toplumsal konumundan yararlanarak ahlaksızlık yapan) kendinde barındırması ile şaman, gerçek bir şahıstır. Genelde folklorik yapıları şaman-kahraman toplumun iyi tanıdığı, yakın geçmişte yaşamış şahıslardır.

Efsanelerde şamanın bir kahraman tipi olarak tasarlanmasında halkın, öncüllük yapan, sınırsız gücüyle düşmanları alt eden, korku bilmez, ahlaklı, sözünden dönmez, ulusunun refahı için sorumluluk taşıyan ve bu yolda kendini feda edebilecek kahraman tipi önemli rol oynamıştır. Özetle şaman-kahraman prototipi Sibirya Türklerinin etnik kahraman kültürünün sonucudur. Siyasi, askeri lider, bazen de ilk ata olan kütleleşmiş bu kahramanlara at, sığır, koyun kurbanlarının sunulduğu bilinmektedir. Bu kahramanlar zamanla koruyucu ruha çevrilmiş, bir çoğu Tanrıoğlu statüsüne yükseltilmiştir. Ancak şaman gerçek bir insandır, hatalar yapabilir, bazen isyankar bir yaşam tarzı da sürdürür.

Her ne kadar reel şahıs olsa da şaman, efsanelerde ve memoratlarda mitolojik bir özellik kazanmıştır. Şaman efsaneleri folklorun bir türü olarak şamanın olağanüstü yaşamının ve icraatının tahkiye edildiği metindir. Çünkü şamanın hayatı baştan başa bir efsanedir, onun yaşamı da insanların günlük hayatından çok farklıdır. Bu nedenle de şamanik mit ve efsanelerde şamanlar, kahraman-savaşçılar kılığında karşımıza çıkarlar.

Şaman efsanelerine ve sözlü anlatılarına göre güçlü şamanlar kamlık zamanı değişik mucizeler göstermek yeteneğine sahiptirler. Bugün dahi şamanların yetenekleriyle ilgili efsaneler folklorun bir parçası olmaya devam ediyor. Buraya ateşte yanmayan, suda batmayan, soğukta donmayan, silahla vurulsa da ölmeyen, göğsüne çekiçle bıçak yeriden ve ölmeyen, yalın ayak ateşin üzerinde gezen, baltayı yutan, uzak yerler ve gelecek zamanla ilgili kehanetleri doğru çıkan, karınlarını, yara izi bırakmadan yırtan, iç organlarını çıkararak, herkesin gözü önünde keskin bir kılıçla kafasını kesip onu bir kütüğün üzerine koyarak bu şekilde kamlığa devam eden şamanları ekleyebiliriz. Tüm bunların diğer Sibirya halklarında da görülmesi bölgesel özelliğın etnik özellik üzerinde yapılanmasına işaret eder.

Tabii ki şamanlık, tüm dünyada yaygın olduğundan A. Hultkrantzın da ifade ettiği gibi “*şamanlar hakkında anlatılan masalların, çeşitli bölgelere özgü anlatı özellikleri ve kültürel ifade biçimleriyle renklendirileceği açıktır. Bu açıdan şaman masalları, folklorcular tarafından incelenen diğer masallarla örtüşmektedir. Bizim bakış açımıza göre, belirli bir bölgede yaygın olan şamanizm türüyle doğrudan ilgili önemli bir fark vardır; çoğu avcı toplumun oldukça gelişmemiş, “kendiliğinden” şamanizmi ile oldukça kurumsallaşmış Sibirya ve Kuzey Avrasya halklarının ritüelleştirilmiş şamanizmi arasındaki fark*” (Hultkrantz, 2007: 55-56) buna örnek olabilir.

Sibirya’da şamanizm o kadar güçlü bir etkiye sahiptir ki birçok yazar Kuzey Sibirya halklarının tüm dini sistemini şamanizm olarak algılamışlardır. Daha önce yazdığımız gibi şamanlık din olmaktan ziyade uygulamalı bir yaşam tarzıdır. Günlük insan faaliyetinin bir parçasıdır. O nedenle de şaman, Sibirya Türklerinin efsanelerinde en çok ilgi gören kişidir. Hatta bazı durumlarda o kült ve mit alanına çekilmiş, ilahi

varlık olarak algılanmıştır. O zaman şaman efsanelerinin genel efsane kontekstinde işlevi ve özelliği nedir. Bu durumda şaman efsaneleri teriminin açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Her şeyden önce, ikinci bileşenin içinde kullanıldığı kuralları anlamak gerekir. Buradaki efsane terimi, Avrupa folkloru bağlamında efsane anlayışıyla tam olarak örtüşmemektedir (Левинтон, 1988: 45).

Avrupada efsane dedikte tarihin gerçek bir kişisi hakkında bir ders vermek için tasarlanmış hikâyeleri anlaşılır. Ancak sözlü edebiyatın bir türü olduğundan efsanelerde gerçeklerin çoğu önemli ölçüde değişikliğe uğrar. Belirli bir kişi veya olay hakkında anlatılan efsane eskilerde dini karakterliydi ve din uluları, veliler, padişahlar, kahramanlar hakkındaydı. Avrupa folklorik geleneğinde efsaneler kutsal addeilen kişilerin fantastik yaşam hikâyelerine atıfta bulunur. Hatta efsane ve inanç bağlamı ayrıca araştırma konusu olmuştur (Dégh, 2001). L. Degh'in de yazdığı gibi "*Buradaki asıl meselemiz olan efsane, muhtemelen onun kendine has özelliklerinden dolayı, diğer türlerin çoğundan daha fazla tanımlamayı teşvik eder*" (Dégh, 2001: 34). İnanç konusunu efsane arealına getiren Degh söyleyenin mi, yoksa dinleyenin mi efsaneye inanmasının önemli olduğunu sorar. Doğal olarak buna birmanalı şekilde cevap vermek zordur. Önceleri bu tür efsaneler kilise hakimiyetini güçlendirmek için söylenirdi. Ancak bu insanların gösterdikleri mucizeler, olağanüstülükler hiçbir şekilde doğrulanamaz. Oysa şaman efsanelerinde şamanın gerçekleştirdiği harikulade olaylar söyleyenler tarafından doğru, gerçek hikâyeler olarak anlatılır. O nedenle de efsane hem anlatıcı hem de dinleyici tarafından inanılan bir olay gibi kabul edilir. İş inanca dayandıktan efsane bir nevi mitin özelliklerini de içine almış olur.

W. Bascom, "Folklorun biçimleri: Nesir Anlatılar" adlı yazısında mit, masl ve efsane tanımına değinirken sunduğu şemada mitin inanmada - gerçek, zamanda - uzak geçmiş, yerde - farklı bir dünya, kabul ediliş tavrında - kutsal, temel karakterde - insan dışı varlık gibi özelliklerini sıralarken aynı şekilde efsanenin de gerçek, yakın geçmiş, günümüz dünyası, kutsal veya değil, insan gibi temel niteliklerini göstermiştir (Bascom, 2006: 177). Yazıdan da görüldüğü gibi mitle efsane arasındaki fark uzak geçmişe karşılık yakın geçmiş, farklı bir dünyaya karşılık günümüz dünyası, insandışı varlıklara karşılık insan karakterlerini ayırt etmektedir.

Efsane konusunda uzman olan Linda Degh, Carl-Herman Tillagen, Lauri Simonsuuri, Juha Penttinen, Lauri Honko, Max Luthi ve diğerleri genel olarak efsanenin inanç temelli olduğuna vurgu yapmakla beraber onu günlük hayatla ilişkilendirmişlerdir. Mesela, C. Tillhagen'e göre efsane, günlük hayatın bir parçasıdır, Lauri Honko'ya göre efsaneler inançları açıklamaktır; efsaneler mahalli ve gezgin olarak ikiye ayrılır (Penttinen, 2006: 364). Mahalli (yerel) ve gezgin efsaneler bölgesini kabul etmeyen ve ayrıca halkbilimcilerin uygun veri eksikliği nedeniyle, efsaneleri üç tematik guruba; tarihi, mitik ve etiyolojik ayırmasına karşı çıkan L. Degh, efsaneleri diğer türlerden, özellikle de mitlerden kolaylıkla ayırmanın mümkün olduğunu yazır: "*Kitapların geleneksel iddialarının aksine, efsane diğer folklorik anlatılardan kolaylıkla izole edilebilir*". (Degh, 2005: 343). L. Degh'e göre, efsane sanatsal olarak formüle edilmiş, üçüncü bir kişiye anlatılan ve tarihsel geçmişte kurulmuş geleneksel bir hikâyeye ya da anlatıdır. Aslında gerçek değildir, fakat anlatıcı ve dinleyiciler tarafından gerçek olduğuna inanılır (Degh, 2005: 345-346).

Bu bağlamda, şaman efsaneleri adlandırılan anlatı türünün fantastik doğasına rağmen, hem folklorcular hem de söyleyiciler tarafından özgün bir anlatı türü gibi sunulan metinlerin şaman efsaneleri statüsüne girdiği oybirliğiyle kabul edilmiş gibi gözükür. Diğer taraftan şaman efsanelerinin farklı türden metinler oluşturması, bu malzemenin daha sonra arkaik destanın diğer bölümlerinin tür dağılımı için kullanılmasına izin verebilir (Novik, 1997: 193).

Her ne kadar doğüstü varlıkları, mitolojik unsurları, hayali olayları konu edinse de efsaneleri farklı kılan asıl unsur belirli bir kişi veya yer ile ilişkili olmasıdır. Efsaneler anlatıla anlatıla tarihi gerçeklikleri arka plana geçirir, tarihi temelden yavaş yavaş sıyrılır. O nedenle de içinden çıktıkları kültürün gerçeklerinden uzaklaşarak önemli kurgusal yapıya bürünürler. "*Bir efsanenin tarihsel gerçeklere dayandığı ve gerçek kişilerden veya olaylardan bahsetme eğiliminde olduğu varsayılır. Gerçeklik, gerçek insanlar veya olaylar romantikleştirilmiş, "yaşamdan daha büyük" bir nitelik kazandığı noktaya kadar abartıldığında, tarihsel gerçek bir efsaneye dönüşür. Buna karşılık, bir efsane, hiçbir zaman gerçeğe dayanmayan bir tür sembolik hikâyeye anlatımdır. Zaman boyunca mitler, kişileştirme ve alegoriler gibi yaygın hikâyeye araçlarının yardımıyla zor kavramları (örneğin evrenin kökeni) açıklamaya çalışmışlardır. Bu kelimeler, bir şeyin hayali doğasına atıfta bulunmak için genellikle birbirinin yerine kullanılır. Tarihsel ve akademik olarak, ancak belirli bir fark da vardır*" (https://www.diffen.com/difference/Legend_vs_Myth).

Sibirya şaman efsane türü kendi bağlamında çeşitlilik gösterir, bu nedenle efsaneye Batılı araştırmacılar ve aynı zamanda bazı derleyiciler de hem peri masalları hem efsane, hem rivayet hem de hikâyeye derler. Hatta

Batı bilim adamları bunları mit, memeorat gibi terimlerle de açıklarlar. Ancak her ne adlandırılırsa adlandırılırsın anlatıların tanımlayıcı ve merkezi figürü şamandır. E. Novik'in tespitlerine göre şamanlarla ilgili hikâyeler sadece ilk yaratılışın mitolojik zamanına değil, aynı zamanda tarihsel, daha doğrusu yarı-tarihsel geçmişe, hatta şimdiki zamana veya yakın geçmiş zamana atfedilebilir, ancak hiçbir hâlde masalsi zamana atfedilmez (Новик, 2004: 229-232). Burada önemli olan bir mesele de şaman anlatılarını söyleyenlerin bu türe ne ad vermesidir. Çünkü anlatıların hemen hemen hepsinde aynı değişmez parametreleri görebiliriz; olay zamanı, olayın gerçekleştiği yer, kahramanın karakteristik özelliği, metnin çoğu kez etiyojik sonlukla bitmesi. Bu kategoryal özellikler şaman anlatılarının efsane olduğunun delilleridir.

Şaman efsanelerinin tahlili şunu gösterir ki: a) Efsaneleri sözlü kültürü iyi bilen ve toplumun gelenekten gelen sıradan birisi anlatır, b) şamanların kendileri anlatır, c) şaman kamlamalarının şahidi olanlar veya şahidi olanlardan dinleyenler anlatır. Bu anlatı çeşitliliği yapısal düzeyde birincileri mit veya efsane adlandırmağa, ikinci ve üçüncüleri de memorat adlandırmağa esas verir.

Genelde Sibiry Türk halklarının şaman efsanelerini az-çok öğrenenler arasında S. Şaşkov'un (Щашков, 1864) D. Zelenin'in (Зеленин, 1935: 709-743), E. Prokopyeva'nın (Прокофьева, 1981: 42-68), N. Alekseyev'in (Алексеев, 1984), V. Basilov'un (Басилов, 1984), M. Eliade'nin (*Eliade*, 1999), M. Kenin-Lopsan'ın (Кенин-Лопсан, 1987), özellikle de E. Novik'in (Новик, 1978: 104-109; Новик, 2004), E. Duvakin'in (Дувакин, 2011: 178-198) ve diğerlerinin adlarını çekmek mümkündür. Bazı bilim adamları (M. Purbuyeva) efsanelerde şaman imgesi üzerine yoğunlaşırken (Пурбуева, 2009: 254-255), bazıları da kötü ruhlarla (İ. Gurviç) şamanların savaşını ve Sibiry Türk şamanlığına özgü olan ateşte yanma motifini anlatan efsaneleri (S. Poduzova ve A. Sagalayev) araştırdılar (Гурвич, 1974: 249-269; Подузова, Сагалаев, 1983: 111-114; Сагалаев, 1992). Bundan başka genel hatlarıyla Sibiry şaman efsanelerini inceleyen yazarlar da (A. Hultkrantz) vardır.

Sibiry'da, şu ya da bu şekilde şamanlarla bağlantılı başka folklor metinleri de vardır. Şamanik efsaneler, şamanik metinlerin yalnızca bir parçasıdır; diğer tarafta ise ilahiler, soykütükler, otobiyografik anlatılar yer almaktadır. Bu metinler özel bir tür olan efsane terimini tamamen kapsamaz. Bazen şamanik metinler, geleneğin kendi çerçevesi içinde özel bir terim kullanılarak ayırt edilir. "*Bunlar çoğu kez şaman soyağaçları, şaman kabilesinin kökeni ve tarihi hakkındaki efsaneleri ve ayrıca bazı ünlü şamanları ifade eder*" (Манжигеев, 1978: 26). Şamanın otobiyografisini ve soya ağacını, şaman klanlarını anlatan metinler genelde şamanların doğaüstü güçleri hakkında bilgi sunan kısa hikâyelerdir ki bunları da identiklik bakımından şaman efsaneleri kapsamına almak gerekir.

Şaman anlatılarını folklorik açıdan başarılı bir şekilde öğrenen E. S. Novik tematik olarak bu efsaneleri 1) şaman mucizeleri, onların birbiriyle yarışları ve savaşları, kahramanlıkları hakkında 2) ilk şamanların doğuşu, şaman vergisi alma, seçilme, geçmişin büyük şamanlarının "biyografileri" vb. hakkında olmakla iki gruba ayırır. Hem de Novik onları şaman kamlamalarının ana biçimleriyle ilişkilendirir. Birinciler şamanların kamlıkları ve birbiriyle güç yarışlarını, ikinciler ise kült hâline gelen şaman inisiyasyon törenleri ve şamanlığa adanma ritüelleri ile bağlıdır (Новик, 2004: 235). Novik yapısal tematik planda şaman efsanelerinin olay örgüsünü üç kısma ayırır:

- ✓ Mucize gösteren şamanlar ve kötülük gönderen şamanlar hakkında efsaneler;
- ✓ Şamanların güçlerini kanıtlamak için birbiriyle yarışmaları ve rekabeti, kötü ruhlarla mücadeleleri, ruhlar dünyasında kendileri veya toplum için değerler elde etmenin başarılı veya başarısız girişimleri hakkında efsaneler;
- ✓ İnsanların şaman tarafından elde edilen sonucu kendi amaçları için kullanma olasılığı veya imkansızlığı hakkındaki efsaneler (Новик, 2004: 267).

Novik, üç gruba ayırdığı şaman efsanelerinin olay örgülerinin alt yapılarını da belirlemiştir. Bu durumu E. Duvakin şöyle özetliyor: "*Sibiry şamanizminin kapsamlı bir çalışması, farklı türde kaynaklarla - etnografik, ikonografik, folklor - dikkatli çalışmayı içerir. Sonuncusu, karşılaştırmalı olarak hâlâ yetersiz bir şekilde incelenir, bu yüzden birçok soru çözülmemiş durumda. Olay örgüsü kompozisyonuna ve yapısal organizasyonuna kadar, motiflerin alansal dağılımı ve aralarında sadece belirli bir metin kümesine özgü olup olmadığı, yerel özellikler, genel eğilimler ve bunlar arasındaki sınırlar belirsizliğini korur. Örneğin, belirli bir kültürdeki bir şaman algısının özellikleri hakkında kesin olarak konuşamayız, çünkü belirli bir bölge veya tüm bölge için tam olarak neyin özel ve neyin ortak olduğunu bilmiyoruz. Bunu en eksiksiz*

metinler külliyyatında kontrol etmek gerekir ve buradaki folklorun ana kaynağı şaman efsaneleridir” (Дувакин, 2011: 3).

3. ŞAMAN EFSANELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Şaman efsanelerini homojen bir yapı içerisinde araştırmak mümkün değildir. Konu ve yapı, şekil ve anlam bağlamında şaman efsaneleri genel efsane tanımının bir alt kategorisini oluşturur. Şaman efsanelerini hem konu hem de ritüelistik bağlamı açısından sınıflandırmak gerekirse bir dizi zorlukların olacağı muhakkaktır. Nitekim yayımlanan Sibiry Türk şaman efsanelerinin külliyyatı aşağıdaki konuları içerir.

- ✓ Şamanlığın kökeni ve şamanlığın ilk mistik uygulayıcıları
- ✓ Şaman olma ritüeli ve şaman ağacı
- ✓ Şamanın Hayvan Anası
- ✓ Şamanın olağanüstü gücü ve mucizeleri
- ✓ Şaman tedavileri
- ✓ Şamanların birbiriyle ve diğer kötü ruhlarla savaşı
- ✓ Şaman definleri
- ✓ Gökten inen, göğe yükselen, çocuk isteyen, temizlik ritüeli yapan, ak ve kara şamanlar
- ✓ Şamanların öldükten sonraki mucizeleri başlıklarına bölmek mümkündür (Bayat, 2019: 19).

Hatta bu bölgülerin her birinin de bir alt başlığı vardır. Mesela şaman olma ritüeli kendi başına bir çok efsane ve memorat alt türünün oluşmasına neden olmuştur:

- ✓ Şamanlık sanatı, tıpkı asilzadelikte olduğu gibi soyla geçer: Babadan oğla, kıza veya toruna.
- ✓ Şaman olabilmek için şamanın terbiye (Buna eğitim de denilebilir.) aldığı soyağacı, yani şaman ağacı vardır.
- ✓ Ecdat şamanların, şamanlık yolunu devam ettirebilmeleri için aday seçmeleri gerekir. Buna adayı göreve çağırma şekli olan şaman hastalığı denilmektedir.
- ✓ Adayın günahlardan kaçınması, adaya hizmet edenlerin de temiz olması gerekir. Günahları önleyecek yasaklar koyulur.
- ✓ Adayın uzak bir yere – ormana, yeraltı dünyasına, dağ başına, bilinmeyen bir yere götürülerek başının kesilmesi, bedeninin parçalanması, etinin hastalık kaynağı olan ruhlar tarafından yenilmesi, bedeninin yeniden oluşturulması ve şamanlık görevi için diriltilmesidir ki buna ölüp dirilme denilmektedir.
- ✓ Şaman sanatının yaşlı bir şaman tarafından adaya öğretilmesi merhalesi - usuyuu süreci vardır (Bayat, 2019: 28-29).

Tüm bu sadalananlarla bağlı Sibiry Türk halklarından onlarca efsane derlenmiştir. Efsane türü şamanın işlevleri bağlamında farklı bir sınıflandırma ortaya çıkarır. Elimizde olan yaklaşık 350 civarında şaman efsane ki bunlardan 235-i yayımlanmıştır, tematik ve motif yapıları araştırmanın zorunlu hâle geldiğini göstermektedir. Nitekim şaman efsanelerinin incelenmesi Türk halk sufizmindeki menkıbelerle müşterek yönlerini belirlemeğin de kaynağı olacaktır. Aşağıda şamanın gerçekleştirdiği işlevler ve onların her biriyle alakalı efsanelerin varlığını dikkate alarak şöyle bir tasnife gidilmiştir. Şaman:

- ✓ Ruhlarla temas kurar,
- ✓ Hastaları iyileştirir,
- ✓ Ölen adamın ruhunu öteki dünyaya götürür,
- ✓ Kısırlığı tedavi eder,
- ✓ Avın bol olmasını sağlar,
- ✓ Fal bakarak gelecekte haber verir,
- ✓ Evi kötü ruhlardan temizler,

- ✓ Kurban sunmak gibi bazı dinsel törenleri ki, bunların başında Bay Ülgen'e ve Erlik Han'a sunulan kurbanlar gelir, icra eder.
- ✓ Sığırlara ve atlara zarar veren ruhları uzaklaştırır vs.

Şaman efsaneleri kamlık ritüeliyle doğrudan doğruya bağlantılıdır. Şöyle ki şamanların gerçekleştirdiği ritüelleri genel olarak iki kısım altında incelemek mümkündür:

- ✓ Geleneksel bayram ve özel günlerle bağlı yapılan törenler, ısıyah merasimi, avın bol olması ve vadedilen kurbanı sunmak için yapılan merasimler vs. bağlı oluşan efsaneler.
- ✓ Gereksinim duyulduktan yapılan törenler ki buraya hastalığı tedavi etmek, evi kötü ruhlardan temizlemek, ölen adamın ruhunu öteki dünyaya götürmek vs. dahildir (Bayat, 2019: 19). Bununla ilgili oluşan efsaneler de ayrı bir özellik arzeder.

Şamanik anlatılar tür olarak genelde efsane kapsamı dahilinde mutalaa edilse de şamanlığın kökeni ve onun ilk icraatçıları olan ecdat şamanlar veya şaman ruhları hakkında olanları mit, şamanların nasıl bir süreçte ve nasıl şartlar altında seçildiğini, nasıl parçalanıp ruhlar tafandan yenildiğini anlatan otobiyografik metinlere de memorat denilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. Ancak ritüel içerikli çeşitli konuları barındıran şaman metinlerini efsane adı altında birleştiren tek mantıksal izah şamanların doğaüstü yeteneklere sahip mitolojik bir kahraman gibi tasarlanması, bunu gerçeklik olarak algılamadır. Çünkü *“Birçok araştırmacı, şamanların, insan sınırlamalarına karşı bir zafer kazanan, insanların bilgi ufkunu genişleten, insanlığın kahramanları arasında tarihi bakımdan ilk kahraman olarak kabul edilebileceğine inanır. Genel kabul görmüş görüşe göre, şamanlar, modern insan soyundan gelenlere uyanış yollarını gösteren en önemli kahraman kategorisinin doğrudan öncülleridir”* (Пырбөвба, 2009: 266).

Şaman efsanelerinin diğer bir ortak birleştirici yanı, anlatıların büyük çoğunluğunun şamanik kültür üyesi olan sıradan insanlar, usta söyleyiciler, bir zamanlar kamlık seansında şamanın yardımcısı olan kişiler veya kamlık yapmayan yaşlı şamanlar tafandan anlatılmış olmasıdır. O bakımdan yalnız konusuna ve kısmen de işlevine göre bunları mit, efsane ve memorat gibi değerlendirmek mümkündür. Genelde ise tüm bu anlatılar gerçekte yaşamış, tarihi bir şahıs, gerçek bir yerde baş vermiş olaylar hakkındadır. Ayrıca hem anlatanlar hem de dinleyenler bu anlatıların inanç dünyası içindedir. Anlatılara inanmak bağlamında mit, memorat, hikâye gibi bölgelere ayırmadan bunları tümüyle şaman efsaneleri adlandırmak, efsanenin işlevi bakımından doğru olacaktır. Ayrıca tarihi altyapı, reel coğrafi mekan, efsane türünün baskın olduğu tanımını destekler.

Şamanlık kurumunun oluşumu ve ilk şamanlarla ilgili efsaneler daha ziyade kozmogonik miti anımsatır. Nitekim şaman kozmogonisine göre evren üç katmanlıdır: Gökyüzü, orta dünya ve yeraltı dünyası. Efsanelerde şaman transa girerek bu dünyalara gider. Maksudı, bilinmeyen bir gücü elde etmekle ona yardım için baş vuranlara yardım etmek, hastaları iyileştirmektir. Bu tür seyahatler sırasında şaman, diğer dünyaları inceler ve bu dünyalarda yaşayan varlıklarla, hayvanlar veya ruhlarla tanışır; belanın, ölümün, hastalığın nedenini ve çaresini görebilir, dost veya şeytani güçlerle pazarlık yapabilir. Bu tür anlatılarda şamanlığın kökeni hem göklere hem de yeraltı dünyasına bağlanır.

Yoğun şamanlık alanı olarak bilinen Sibirya'da A. Hultkrantz'ın da kaydettiği gibi yaygın olan ilk şaman (Urschaman) mitleri daha çok bu bölgeden yazıya alınmıştır. Uzun tarihsel perspektif kesinlikle bu mistifikasyona katkıda bulunmuştur. Ancak bu mitlerin şaman kültü temelinde geliştiği görülmektedir. İlk şamanın kökeni mitleri, bu kült ve sosyo-politik koşulların açık bir ifadesidir. İlk şaman, genellikle göksel güçler tarafından yetiştirilmiş ve en imkansız başarıları gerçekleştirebilecek kapasitede tasvir edilir (Hultkrantz, 2007: 58, 59-60). Şamanlığın göksel kökenli olması tespiti tam doğru olmasa da bununla ilgili efsanelerin olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim efsanede Caanay adlı bir Yakut şamanının göklerde yaşayan Hara Suorun'un oğlu olduğu bildirilir. Caanay, babasının yanına - göklere kalkmak için ondan binek ister. Babası da ona beyaz renkli bir tay gönderir ve dokuz yıldan sonra ata binip onun yanına gelmesini söyler. Ancak atın sekiz yaşında Caanay onu kesip yer. Sonra babası ona başka bir at gönderir ve sekiz yılın tamamında gelmesini ister. Caanay bu defa da atın yedi yaşında onu kesip yer. Efsanenin devamında yıllar aşağıya doğru çekildikçe şaman da onun için gönderilen atları bir yıl önceden kesip yer. Sonunda, şamanın babası onu almak için büyük oğlunu gönderir ve bu iki şamanın savaşı Caanay'ın ölmesi ve göklere götürülmesi ile sonuçlanır (Bayat, 2019: 41-42).

Altay şaman efsanelerinde şamanlık kurumunun Kayrakan tarafından verildiği de anlatılır: *“Ulu Kayrakan, kışları yeryüzünde, yazları ise gökyüzünde geçirirmiş. O, çeşitli renklerde yıldırımlar meydana getirirmiş. Üstelik bu yıldırım kimin başına düşerse o, şaman olurmuş. Kimin başına beyaz yıldırım düşerse, o beyaz kemikli şaman olurmuş”* (Bayat, 2019: 51-52).

İlk şamanın ortaya çıkması yeraltı dünyasıyla bağlantılıdır. Bu nedenle şamanlığın, özellikle de kara şaman kurumunun kurucusu olarak Erlik gözükmektedir. Altaylı türk kavimlerinin anlatıklarına göre Erlik'in, kendisi ilk şamandır veya ilk şamana kamlık yapmağı öğreten kişidir. Nitekim Altaylıların rivayet ettiklerine göre ilk şaman olan Tyangara, Yayık'ın hastalanmış üç oğlundan birini tedavi etmek için Erlik tarafından önerilmiş ve Erlik tarafından hastayı nasıl tedavi edeceği, nasıl kamlık yapacağı öğretilmiştir. Dolayısıyla ilk şaman olan Tyangara'nın da hocası yeraltı dünyasının hakimi Erlik Han'dır. Başka bir efsanede Tyangara'ya kamlık yapmağı öğretenin yine de Erlik olduğu söylenir (Bayat, 2019: 37, 43).

Şamanlığın, yeraltı dünyası kökenli olduğu diğer efsanelerde de anlatılır. Mesela bunlardan birine göre Tanrı, yer üzerindeki 77 halktan 74. ne onları yoldan şaşırmağa gelmiş etkerlerin yalanına ve tatlı vaatlerine kanmaması için bilik verir. Ancak üç halka – Soyonlara, Uryanhaylara ve Kara Tatarlara bilgi vermez, zira onlar Erlik'ten davul yapmak ve kamlık etmek bilgisini almışlar. O nedenle de Tanrı onlara: - Sizin ilaç ve otaçı yerine kamlarınız, kitap yerine de davullarınız var. Nasıl biliyorsanız o şekilde de etkerlerle başa çıkın, der (Bayat, 2019: 45).

Sibirya Türk halklarında (gayri-Türk halklarda da) ilk şamanlarla ilgili efsaneler yaygındır (Штернберг, 1925: 733-736; Ландышев, 1886: 330-331; Словарь, 1887: 75; Вербицкий, 1893: 103; Анохин, 1924: 18; Клеменц, 1890: 35; Алексеев, 1984: 57; Потанин, 1883: 288-290; Пашков, 1864: 81; Агапитов, 1958: 300; Балдунников, 1927: 67-69; Дамеев, 1927: 69-70; Нарва, 1938: 543-544; Сведения, 1884: 64; Приклонский, 1890: 28-30; Приклонский, 1891: 52; Васильев, 1910: 286; Попов, 1947: 290; Попов, 2006: 31-32, 44; Предания, 1995: 52-55). Çeşitlilik gösteren ilk şamanın ortaya çıkışı yeraltı dünyası hakimi Erlik'le, göklerin hakimi Ürüng Ауу Тоуон'la bağlantılı olsa da, demiurgların hiçbirisiyle ilişkisi olmayan mustakil ilk şamanlar da vardır. Nitekim Yakutlarda, Hakaslarda ilk şamanın ortaya çıkışı göksel bir varlık gibi düşünülen kartalla ilişkilidir. Bu efsanelerde kartal ilk şamandır, şamanların atasıdır ya da bir kişiye şamanlık vergisi aktarandır, şamanlığı öğretendir. Kartal bu yeteneği bir kadının aracılığıyla (kartaldan hamile kalmakla) insanlara öğretmiştir.

“Eski çağlarda insanlar yeraltı dünyasının kötü ruhları karşısında kendilerini savunmakta acizdiler. Şöyle ki daha önceler ne hastalık ne de ölüm vardı. Ancak Erlik'in emrinde olan kötü ruhlar yeryüzüne çıkıp insanlara kötülük yapmaya başladılar. O zamanın insanları çok sade, her şeye inanan ve samimi idiler. Bu da onları savunmasız kıırdı. Nihayet Tanrı, bu insanlara acıdı ve onları bilgilendirmek, kötü ruhlara karşı silahlandırmak kararına geldi ve bunun için bir kartal (berkut) gönderdi. Tanrı'nın gönderdiği kartal ne kadar çalıştısa, insanlarla anlaşamadı. Ne o, insanların ne de insanlar onun dilini anladılar. Çaresiz kalan kartal tekrar Tanrı'nın yanına döndü ve durumu ona anlattı. Tanrı da ona yeryüzünde karşısına çıkacak ilk kadınla yaşamağı ve doğacak çocuğı şaman yapmağı önerdi.

Böylelikle, kartal yeryüzüne inen gibi bir ağacın altında uyuyan bir kadınla yaşamağa başladı, kadın gebe kaldı ve dokuz aydan sonra bir erkek çocuk doğurdu ve bu ilişkiden dünyaya gelen çocuk ilk şaman oldu. Kadının oğlu hem babası kartalın hem de insanların dilini bildirdi. O nedenle şamanlar kartalı ecdadları olarak görürler. Ancak kendilerini kötü ruhlardan savunmağı öğrenen eski insanlar yavaş yavaş hiylegerliği de öğrendiler” (Bayat, 2019: 35).

Sibirya Türklerinde yaygın olan kartal kültürünün izlerine diğer halklarda da rast gelinir. Hakaslarda (Kaçınlerde), Yakutlarda, Altay Türklerinde kartal (berkut/bürgüt), şamanların ilk atasıdır. Örneğin bir efsaneye göre ölüleri diriltme yeteneği olan kartal şamanın, dilini kimse anlamaz. O sıralarda Uryanhaylı bir kadın kocasından kaçarak uzaklara gider ve yolda yorgun düştüğü için uykuya dalar. Kartal uykuda olan kadının kulaklarına üfürmekle kendisinin tüm yeteneklerini ona verir ve ölür. Gebe kalan kadının doğurduğu çocuk tüm şamanların ecdadı olur (Штернберг, 1925: 733). Kartalın hem ilk şaman hem de ilk demirci olduğu da rivayet edilir. O bu yeteneklerini bir kadına ötürür. Kadın da yer üzerinde ilk şaman ve ilk demirci olur (Дамеев, 1927: 69; Малов, 1912: 62; Малов, 1918: 15-16).

Şorlara göre insan ırkından ilk şaman Kam Atıs'tır (Штернберг, 1936: 153). Sayan-Altay Türklerince ilk şaman olarak bilinen antropomorfik varlık ne göksel ne de yeraltı dünyası kökenli olan Eren-Şeşen'dir ki en güçlü şaman olarak kabul edilir. Arkasınca Çingis-Hadjir-Bo-Tengrin Kubun adlı birinin ilk şaman olduğu bildirilir. Yakutlarda ilk şaman hiç kimseye boyun eğmeyen, soyu göklere ve yeraltı dünyasına bağlanmayan An-Argıl Oyun'dur. Sibirya Türkleri ilk şamanın Dabayı Şaman, Andobar, insan yaratmak yeteneğine sahip Boholi Hara, insanların canını alan kötü ruhlara mani olan ve şamanların ilki adlandırılan Morgon Hara olduğunu varsayırlar. Bazen de sadece olarak ilk şaman, sonradan Elbiçi-ham ismini alan kadındır, denilir ve kurşunla nasıl öldürülemediği anlatılır (Bayat, 2019: 36-55).

Kumandinler Erlik'in eskilerde orta dünyada yaşadığını ve Ülgen'in yazgısını yazdığı ve yazmadığı bütün insanları öldürmeğe başladığını anlatırlar. İlk şaman onu orta dünyadan yeraltı dünyasına kovar. Buna rağmen insanlar sürekli ölürlür. Şaman yeraltı dünyasına inerek Erlik'i mahvetmek kararına gelir. Şaman, Erlik'in yanına gelip onunla savaşıyor ve zafer çalıyor, ancak hiçbir şekilde kötü ruhların hamisi olan Erlik'in gözlerini yok edemez. Bu gözler ateş gibi yanmaktadır, o zaman şaman: Bir daha göylerin, kaderine son vermediği insanlara dokunma, burada yaşa. Sonraki şamanlar sene gelecek ve senin üç kapına kurban sunacaklar (Алексеев, 1984: 57), der.

Yakutlara göre ilk şaman insanogludur ve tanrılara kafa tutacak kadar güçlüdür. "İlk şaman hakkındaki anlatılan olaylar, çok eski zamanlara aittir. İlk şamanın adı An Argıl Oyun idi. O çok güçlüydü. Öyle büyük mucizeler gösterirdi ki, insan hayran kalırdı. Mesela, o, ölüleri diriltir, görmeyenlerin gözüne ışık verirdi..."

An Argıl Oyun'un göstermiş olduğu bu olağanüstü olaylar hakkında söylentiler Baş Tanrı Ayu Toyon'a kadar ulaştı. Ayu Toyon, elçiler göndererek ona şunu sormalarını istedi: - Sen, hangi Tanrı'nın adı ile kerametler gösterirsin ve sen hangi Tanrı'ya inanırsın? An Argıl Oyun, üç kere gönderilen elçilere üç defa aynı cevabı verdi: - Ben Tanrı'ya inanmam. Gösterdiğim mucizeleri kendi gücümle ortaya koyurum. Ayu Toyon, bu cevaba kızarak onu ateşte yakmalarını emretti. An Argıl Oyun'un bedeni çeşitli kurtlar ve kuşlardan oluşmuştu. Bu nedenle de onun yanan bedeninden sadece kurbağa kurtulabildi. Bu kurbağa, en yüce dağı kendine mesken olarak seçti. Bu kurbağadan en kötü erkek ve kadın şaman ruhları türedi. O kötü ruhlardan An Argıl Oyun'un oğlları Hara Bargın Toyon'la Kyegis Oyun dünyaya geldiler" (Сведения, 1884: 64).

Şamanların birbiriyle ve yeraltı dünyasının diğer kötü ruhlarıyla savaşı ilk şamanın tanrılarla savaşının modifikasyona uğramış varyantıdır. En çok yayılan şaman efsaneleri içerisinde şamanın ölüp-dirilmesi olayı gelmektedir. Bu tip efsaneleri konusu bakımından şaman mucizeleri, şaman olma, adayın şaman statüsü alması gibi alt başlıklarda görülen diğer efsane ve memoralarla birleştirmek mümkündür. Burada esas konu şamanın sıradan insan olmaması, bunun da çeşitli efsane motifleriyle desteklenmesidir. Şamanlar iki veya üç defa doğarlar. Bu onların bilinen en büyük mucizeleridir ki her defasında şaman, yeni bir güç elde ederek dünyaya gelir: "Şöyle derler ki şaman olmak isteyen adam, Güneş dağı, Ay dağı adlı bir yere gelip orada kabuğu yeni soyulmuş akağaçın üstüne uzanır ve ruhlar tarafından parçalanır. Bu sırada adayın kendisinin de kadın gibi doğduğu söylenir. Denildiğine göre şaman, öldükten sonra yeniden dirilir. Bizde Ayalga adında efsanevi bir şaman varmış. Çoktan ölmüş olan bu şamanın bu yakınlarında yeniden, köpeklere binen bir halkın içinde doğduğunu anlatırlar. Şöyle derler ki şaman kendisinin yeniden doğmasıyla ilgili olarak şöyle demiş: - Benim birinci kez doğup büyüdüğüm ve oynadığım yer Otordobır, koştüğüm ve oynadığım yer Bulgunniyah, tek ayak üstünde koşturduğum yer ise Kus Yungkyuleebit adındadır. Gerçekten de bizim Kukakin vilayetinde adları geçen yerler mevcuttur" (Bayat, 2019: 63).

Şamanlar öldürülemeyen varlıklardır. Nitekim Sibiry Türk şamanlığında bu tür anlatılar şamanların ölümsüz kahraman modeli üzerinde şekillendiğini gösterir. Bir şaman efsanesinde şöyle denilir: Yakutlarda Singaaga Suoh adında bir şaman varmış. Onunla aynı zamanda Biesteeh Boçoooh adında başka bir şaman da yaşamaktaymış. Bunlar karşılaşır, ancak Singaaga Suoh, Biesteeh Boçoooh'la selamlaşır. Bu ise Yakut adetine göre çok büyük saygısızlık sayılır. Singaaga Suoh, biraz daha gittikten sonra onu yolcu edenlerle birlikte Biesteeh Boçoooh'un evine gelir. Çok geçmeden Biesteeh Boçoooh da gelir. Bahçede atları gören ev sahibi, misafirlerinin kim olduğunu anlar. Biesteeh Boçoooh, gizli bir dille oğullarına şamanı öldürmeyi şöyle anlar: - Odaya bizim dört yaşında atı getirin ve öldürün ki, yoldan geçen insanlara saygı göstereyim. Biesteeh Boçoooh, şamanın vücudunu parçalamaya başlar, sonra ölmüş şamanın parçalarını her tarafa atar. Ancak şamanın yardımcı ruhları onun kemiklerini toplayarak bir araya getirirler. Şaman, mucizevi bir şekilde dirilir. Biesteeh Boçoooh, ikinci kez Singaaga Suoh'la karşılaştığında yine onu öldürür, parçalayıp etini yerlere atar. Fakat şaman yeniden dirilir. Biesteeh Boçoooh, üçüncü kez ondan kaçmak isteyen şamanı yakar. Ancak bu defa şamanı öldürüp etini yerlere attıktan sonra çenesini ateşte yakar. Şaman üçüncü kez de diriler, ancak yanan çenesinin yerine ruhlar ona buzağı çenesi takarlar. Bu yüzden ona çenesi olmayan şaman lakabını takarlar. Şaman bu olaydan sonra uzun müddet yaşadı (Bayat, 2019: 137-139).

Şamanın olağanüstü bir kişiliğe sahip olması ve olağanüstü mucizeler göstermesi ile bağlı efsaneler geniş yayılmıştır ki bunlar da kamlık ritüeliyle bağlantılıdır.

4. SONUÇ

Şaman efsanelerinin araştırılması Sibiry Türk şaman kültürünün özelliklerini yüze çıkarmak için değerli bir kaynak olduğunu bir kez daha göstermiş oldu. Şaman efsanelerinin genel efsane tanımından farklı olduğu, konu bakımından çeşitlilik arzettiği ve kahramanın yalnız şaman merkezli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca

şaman efsanelerinin tür bakımından homojen olmadığı mit, hikâye, memorat türlerinin özelliklerini taşıdığı araştırma sonucunda ortaya çıkarılmıştır. İsimleri hâlâ insanların hafızasında tutulan ünlü şamanlar hakkındaki anlatıların rengarenk olduğu, ritüelistik özellik taşıdığı belirlenmiştir. Ancak tüm anlatıları birleştiren ve onları efsane adalandırmağa iten esas etmen efsanelerde merkezi figürün şaman olması ve şaman mucizelerini konu almasıdır. Genel efsane türünden ayrılan bir özellik de şamanın tarihi kişiliğine rağmen onun gösterdiği olağanüstü mucizelere hem anlatanların hem de dinleyenlerin inanmasıdır. Efsaneler şamanlığın ortaya çıkmasından başlayarak şamanların majik gücünü ve yeteneğini doğrulamağa, ölüp yeniden dirilen şamanlardan öldükten sonra da mucizeler gösteren şamanlara kadar uzayan bir yapı içerisinde değerlendirilmiştir. Diğer taraftan efsanelerin neredeyse tümü hedefe ulaşmanın ana yolu olarak şamanın kamılığından ve kurban sunumundan bahseder.

Şaman efsanelerini iyi anlamak için bu yazıda şamanlığın kökeni, ilk şamanın ortaya çıkışı, ölüp-dirilen ve üç kez dünyaya gelen şaman anlatıları ele alınarak araştırılmıştır.

KAYNAKÇA

Bascom, William R. (2006). “Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar”, Şeviren N. Aktaş, B. Aktepe, B. Değer, A. Doğan, Y. Özay, K. Serdaroğlu. *Halkbiliminde Kuramalar ve Yaklaşımlar 1*. Yay. Hazırlayanlar. M. Ö. Oğuz, M. Ekici, N. Özdemir, G. Ö. Eker, S. Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s.171-202.

Bayat, Fuzuli (2019). *Türk Şaman Metinleri. Efsaneler ve Memoratlar*. 3. Basım. İstanbul: Ötüken.

Degh, Linda (2005). “Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı”. Çeviren S. Gürçayır. *Halkbiliminde Kuramalar ve Yaklaşımlar 2*. Yay. Hazırlayanlar. M. Ö. Oğuz, S. Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s.342-353.

Dégh, Linda (2001). *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Eliade, Mircea (1999). Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri. Çeviren İ. Birkan. Ankara: İmge Kitabevi.

Friedrich, Buddruss (1987). *Schamanengeschichten aus Sibirien*. Aus dem Russ. Übers, und Eingeleitet von A. Friedrich und G. Buddruss. Berlin: Zerling.

Harva, Uno; Kunze, Erich (1938). *Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.

Hultkrantz, Åke (2007). “The Shaman in Myths and Tales”, *Shaman. An International Journal for Shamanistic Research. Vol. 1. No. 1-2*. Second Edition. Budapest: Printed in Hungary, s.53-70.

Meuli, Karl (1975). *Gesammelte Schriften. 2 vols*. Hrg. von Thomas Gelzer. Basel and Stuttgart: Schwabe.

Novik, Elena S. (1997). “The Archaic Epic and its Relationship to Ritual from Ritual and Folklore in Siberian Shamanism”, *Shamanic World. Rituals and Lore of Siberia and Central Asia*. Ed. M.M.Balzer. Armonk, New York, London, England: North Castle Books, 1997, s.185-237.

Pentikainen, Juha (2006). “Efsanenin yapısı ve fonksiyonu”, Çeviren İ.Görkem. *Halkbiliminde kuramalar ve yaklaşımlar 1*. Yay. Hazırlayanlar. M. Ö. Oğuz, M. Ekici, N. Özdemir, G. Ö. Eker, S. Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s.363-378.

RUS DİLİNDE

https://www.diffen.com/difference/Legend_vs_Myth (Erişim tarihi 12.09.2021)

Агапитов, Н. Н. (1958). “Хангалов М. Н. Материалы для Изучения Шаманства в Сибири”, *Хангалов М. Н. Собрание Сочинений. Т. 1*. Улан-Удэ: Бурятское Книжное Изд-во.

Алексеев, Николай Алексеевич (1984). *Шаманизм Тюркоязычных Народов Сибири (Опыт Ареального Сравнительного Исследования)*. Новосибирск: Наука, 1984.

Анохин, Андрей Викторович (1924). *Материалы по Шаманству у Алтайцев, Собранные во Время Путешествий по Алтаю 1910–1912 гг.* По Поручению Русского Комитета для Изучения Средней и Восточной Азии. Ленинград: Изд-во РАН, 1924.

Балдунников, А.И. (1927). “Первый Шаман”, *Бурятведческий Сборник, Вып. III–IV*, s.67–69.

Басилов, Владимир Николаевич (1984). *Избранники Духов. Шаманство Как Явление в Истории Религии*. Москва: Политиздат.

- Батъянова, Е.Л. (1995). “Телеуты Рассказывают о Шаманах”, *Шаманизм и Ранние Религиозные Представления: К 90-Летию Доктора Исторических Наук, Профессора Л.П. Потапова. Этнологические исследования по шаманству и иным ранним верованиям и практикам. Т. 1.* Москва.
- Васильев, Виктор Николаевич (1910). “Изображения Долгано-Якутских Духов как Атрибуты Шаманства”, *Живая Старина, Вып. IV*, s.286-293.
- Вербицкий, Василий Иванович (1893). *Алтайские Инородцы. Сборник Этнографических Статей и Исследований.* Москва: Т-во Скоропечатни А.А. Левенсон.
- Гурвич, Илья Самуилович (1974). “Якутско-Юкагирские Предания об Оспе (К Вопросу о Путиях Формирования Демонологических образов)”, *Социальная Организация и Культура Народов Севера.* Москва, s.249-269.
- Дамеев, Д.Д. (1927). “Легенда о Происхождении Шаманизма и Падении Волшебства”, *Бурятоведческий Сборник, Вып. III-IV*, s.69-70.
- Дувакин, Евгений Николаевич (2011). “Сибирские Легенды о Первых Шаманах: Мотивный Состав и Ареальное Распределение”, *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, s.178-198.
- Дувакин, Евгений Николаевич (2011). *Шаманские Легенды Народов Сибири: Сюжетно-Мотивный Состав и Ареальное Распределение.* Автореферат Диссертацию на Соискание Учёной Степени Кандидата Филологических Наук. Москва.
- Дыренкова, Надежда Петровна (1940). *Шорский Фольклор.* Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Зеленин, Дмитрий Константинович (1935). “Идеология Сибирского Шаманства”, *Известия АН СССР. Отделение общественных Наук*, s.709-743.
- Кенин-Лопсан, Монгуш Борахович (1987). *Обрядовая Практика и Фольклор Тувинского Шаманства. Конец XIX нач. XX века.* Новосибирск: Наука.
- Клеменц, Д. (1890). “Несколько Образцов Бубнов Минусинских Инородцев”, *Шаманские Поверья Инородцев Восточной Сибири.* Иркутск.
- Ксенофонтов, Гавриил Васильевич (1928). *Легенды и Рассказы о Шаманах у Якутов, Бурят и Тунгусов. Часть I.* Иркутск.
- Ксенофонтов, Гавриил Васильевич (1929). *Хрестес, Шаманизм и Христианство: (Факты и Выводы).* Иркутск: Типография Власть Труда.
- Ксенофонтов, Гавриил Васильевич (1930). *Легенды и Рассказы о Шаманах у Якутов, Бурят и Тунгусов.* Москва: Безбожник.
- Кузнецова-Ярилова, А. А. (1909). “Два Рассказа о Шаманах”, *Сборник в Честь Семидесятилетия Григория Николаевича Потанина.* Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, s.141-144.
- Ландышев, С. (1886). “Космология и Теогония Алтайцев Язычников”, *Православный Собеседник Март*, s.330-334.
- Левинтон, Г. А. (1988). “Легенды и Мифы”, *Мифы Народов Мира: Энциклопедия. Т. 2.* Гл. Ред. С. А. Токарев. Москва: Советская Энциклопедия, s.45.
- Малов, Сергей Ефимович (1912). “Остатки Шаманства у Желтых Уйгуров”, *Живая Старина, Вып. I*, s.61-74.
- Малов, Сергей Ефимович (1918). “Шаманство у Сартов Восточного Туркестана. (К Пояснению Коллекции Музея Антропологии и Этнографии по Восточно-Туркестанскому Шаманству)”, *Ко дню 80-летия Академика Василия Васильевича Радлова (1837-1917 гг.).* Петроград: Типография РАН, s.15-29.
- Манжигеев, Иван Алексеевич (1978). *Бурятские Шаманистические и Дошаманистические Термины.* Москва: Наука.
- Новик, Елена Сергеевна (1978). “Поэтика Шаманских Легенд (К Вопросу о Соотношении Обряда и Фольклора)”, *Эпическое Творчество Народов Сибири и Дальнего Востока (Материалы Всесоюзной*

- конференции фольклористов). Ред.: Н.В. Емельянов, В.Т. Петров. Якутск: Якутский Филиал СО АН СССР, s.104-109.
- Новик, Елена Сергеевна (2004). *Обряд и Фольклор в Сибирском Шаманизме: Опыт Сопоставления Структур*. 2-Е Изд., Испр. и Доп. Москва: Восточная Литература.
- Подузова С.А., Сагалаев А.М. Из истории шаманства на Алтае // Известия Сибирского отделения АН СССР. Серия общественных наук. 1983. № 6. Вып. 2. s.111–114.
- Попов, Андрей Александрович (1947). “Получение “Шаманского Дара” у Вилюйских Якутов”, *Труды Института Этнографии АН СССР. Новая Серия, Т. II*, s.282-293.
- Попов, Андрей Александрович (2006). Камлания Шаманов Бывшего Вилюйского Округа: (Тексты). Новосибирск: Наука.
- Потанин, Григорий Николаевич (1883). *Очерки Северо-Западной Монголии. Материалы Этнографические*. Выпуск 4, Санкт-Петербург: Издательство Типография В. Киршбаума.
- Предания, Легенды и Мифы Саха (Якутов)* (1995). Сост. Н. А. Алексеев, Н. В. Емельянов, В. Т. Петров. Новосибирск: Наука.
- Приклонский, Василий Львович (1890). Три Года в Якутской Области. Этнографические Очерки. Глава II, *Живая Старина, Вып. II*, s.24-54.
- Приклонский, Василий Львович (1891). Три Года в Якутской Области. Этнографические Очерки. Глава V, *Живая Старина, Вып. IV*, s.43-66.
- Прокофьева, Екатерина Дмитриевна (1981). “Материалы по Шаманству Селькупов”, *Проблемы Истории Общественного Сознания Аборигенов Сибири (По Материалам Второй Половины XIX - начала XX в.)*. Отв. ред. И. С. Вдовин. Ленинград: Наука, s.42-68.
- Пурбуева, Марина Валерьевна (2009). “Генеалогические Легенды и Предания о Шаманах”, *Учёные Записки Забайкальского Государственного Гуманитарно-Педагогического Университета им. Н.Г. Чернышевского. Серия Филология, История, Востоковедение, № 3 (26)*, s.254-255.
- Пурбуева, Марина Валерьевна (2009). “Образ Героя в Обрядовой Несказочной Прозе”, *Вестник Бурятского Государственного Университета, No. 10*, s.266-270.
- Сагалаев, Андрей Маркович (1992). *Алтай в Зеркале Мифа*. Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-Ние.
- Сведения (1884) для Изучения Шаманства у Якутов Якутского Округа. Собраны Н.Припузовым, *Известия Восточно-Сибирский Отдел Императорское Русское Географическое Общество, Т. XV. № 3-4*.
- Словарь (1887) Алтайского и Аладагского Наречий Тюркского Языка*. Сост. В. Вербицкий. Казань: Типолитография В.М. Ключникова.
- Шашков, Серафим (1864). *Исследования и Материалы. Шаманство в Сибири*. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп.
- Штернберг, Лев Яковлевич (1925). “Культ Орла у Сибирских Народов (Этюд По Сравнительному Фольклору)”, *Сборник Музея Антропологии и Этнографии им. Петра Великого при АН СССР. Т. 5, вып. 2*. Ленинград, s.717-740.
- Штернберг, Лев Яковлевич (1936). *Первобытная Религия в Свете Этнографии. Исследования, Статьи, Лекции*. Ленинград: Издательство Института Народов Севера ЦИК СССР.
- Яданова, Кузелеш Владимировна (2006). *Несказочная Проза Теленгитов*. Москва: Режанс.